

аспірант кафедри української мови
Національного педагогічного
університету
імені М. П. Драгоманова

СЕМАНТИЧНІ ТА СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ ДІЄСЛІВ ВІДЧУТТЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Постановка проблеми. Системний підхід до вивчення лексичного рівня мови передбачає в числі інших напрямків розгляд формування та функціонування лексико-семантичних полів і лексико-семантичних груп (далі – ЛСП і ЛСГ), які є одним із проявів системності лексики. Вивчення загальних проблем польової структури має давню традицію (Ю.Д. Апресян, Л.М. Васильєв, В.С. Ващенко, В.В. Дятчук, Ю.М. Караулов, М.П. Кочерган, Е.В. Кузнецова, П. Роже, О.М. Рудяков, Ж.П. Соколовська, Й.А. Стернін, Ф.П. Філін, Р. Халлінг та ін.).

В описі лексико-семантичної системи української мови значна увага приділяється дієслову, оскільки особливості граматичної будови насамперед визначаються категоріальними ознаками цієї частини мови. Незважаючи на те, що семантиці дієслівної лексики присвячено чимало робіт (В.Г. Герасименко, С.М. Дишлева, Н.Б. Іваницька, О.І. Леута, Т.Є. Масицька, В.М. Русанівський, Т.В. Савчук та ін.), дієслова відчуття ще не стали предметом окремого дослідження у вітчизняному мовознавстві. Питання структури цього ЛСП, лексичного сполучення дієслів відчуття, характеру їхніх системних зв'язків, функціонування в мові та мовленні є недостатньо дослідженою лінгвістичною сферою, що свідчить про актуальність обраної теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній україністиці існує низка робіт, присвячених опису деяких лексико-семантичних груп дієслів, наприклад: релятивних дієслів (Т.В. Савчук), дієслів розташування (М.В. Мирончук), дієслів емоційних станів (Т.В. Парасюк), дієслів звучання (О.В. Бабакова), дієслів із градуальною семантикою (Ю.В. Ткаченко) тощо. Тобто в сучасній лінгвістиці спостерігається прагнення більш детально і глибоко дослідити семантичні особливості дієслівних лексем як особливого класу слів, які характеризують ознаки предметів та їх відношення.

Але поодинокі зауваження стосовно дієслів відчуття, які зрідка зустрічаються в розвідках, присвячених іншим дієслівним групам або категоріям (С.М. Дишлева [2], Ю.В. Ткаченко [4]), не дають повного опису цього ЛСП. Думається, що без ґрунтовного вивчення дієслів відчуття дослідження дієслівної лексики загалом буде неповним.

Мета статті – визначити та схарактеризувати семантичні та структурні особливості лексико-семантичного поля дієслів відчуття в сучасній українській мові.

Виклад основного матеріалу дослідження. Об'єктом даного дослідження є дієслова відчуття, які становлять основу семантичного поля «відчуття» (стан), пор.: *відчувати – відчуття, чути – чуття, перечувати – передчуття* тощо. Загальне (інваріантне) значення поля в його чистому вигляді містить семантично найбільш просте слово *відчувати* – «почувати (відчувати) будь-яке відчуття, яке спричинено зовнішніми або внутрішніми стимулами»: *відчувати біль, відчувати дотик, відчувати прохолоду*.

Виходячи із семантичного значення базового дієслова *відчувати*, визначення поняття «відчуття» як психічного процесу та спираючись на класифікацію Л.М. Васильєва [1] з її уточненням, визначимо семантико-структурні особливості лексико-семантичного поля дієслів відчуття в сучасній українській мові.

Загальний ідентифікатор лексико-семантичного поля – «відчуття як сигнали про внутрішній стан організму» – має аналітичну форму представлення, більш широке семантичне значення та складається із трьох семантичних компонентів:

1) динамічна процесуальна ознака: «сприймати органами чуття», яка визначає відчуття як процес і відмежовує дієслова відчуття від інших частин мови, які репрезентують різновиди відчуттів і входять до семантичного поля «відчуття» в мові (іменники: *зір, слух, колір, звук, дотик, запах, біль* тощо; прикметники: *кольоровий, звуковий, слуховий, зоровий, дотиковий, гучний, ароматний, смачний, м'який, твердий* тощо; прислівники: *темно, холодно, голосно, гірко, солодко* тощо);

2) відчуття як психічний процес, сигнал про внутрішній стан організму;

3) родові найменування відчуттів, які сприймаються та/або спричиняються органами чуття. Ці найменування виконують класифікаційну функцію, відбиваючи історично сформовані в людській психіці особливості відчуттів. Конкретизація цього компоненту загального ідентифікатора дозволяє виділити семантичні ідентифікатори лексико-семантичних груп, які входять до структури аналізованого лексико-семантичного поля.

Базовим дієсловом цього поля є дієслово *відчувати* із загальним значенням «сприймати органами чуття», яке репрезентує в мові різноманітні відчуття, що є результатом пізнавального психічного процесу відображення в мозку людини окремих властивостей предметів і явищ за їх безпосередньої дії на органи чуття людини.

За інтегральною семою «відчувати (опис чуттєвого сприйняття дійсності)» дієслова відчуття разом із дієсловами сприйняття входять до семантичного класу дієслів психічного стану, за диференційною семою «фізичні відчуття людини» відрізняються від останніх і створюють окреме лексико-семантичне поле, що має ієрархічну структуру і складається із лексико-семантичних груп дієслів, які називають та описують певні відчуття.

Компонентний аналіз лексичних значень дієслівних лексем дозволяє визначити диференційні семи, за якими розрізняються дієслова, що описують прояви різних видів відчуттів: «колір», «світло», «звук», «запах», «смак», «дотик», «температура», «біль», «голод», «спрага», «втома» тощо. Визначені семи – це чисті ядерні семи для кожної ЛСГ, яка входить до структури аналізованого поля, оскільки вони є родовими назвами для решти елементів групи та утворюють із ними привативні опозиції. До того ж вони відповідають основному критерію елементарних значень: цим словам не можна дати надлишкових визначень.

Значення елементів кожної лексико-семантичної групи в узагальненому вигляді можуть бути вираженими запропонованою нами формулою інтегральної семи дієслів відчуття: «опис чуттєвого сприйняття дійсності на підставі властивостей органів чуття». Так, дієслова ядерної ЛСГ мають загальну сему «сприймати органами чуття будь-яке відчуття», зорові дієслова – «відчувати колір, світло (світлові хвилі)», слухові дієслова – «відчувати звук (звукові хвилі)», тактильні дієслова – «відчувати дотик», температурні дієслова – «відчувати жар/холод», нюхові дієслова – «відчувати запах», смакові дієслова – «відчувати смак», дієслова відчуття болю – «відчувати біль», органічні дієслова – «відчувати голод/спрагу/втому» тощо.

У складі ЛСП дієслів відчуття незаповненими залишаються потенційні лексико-семантичні групи зі значенням «статичні відчуття» та «кінестетичні відчуття», що позначають відчуття від м'язів і сухожиль органів руху. Це пояснюється тим, що опис таких відчуттів, їх становлення, розвиток і зміни здійснюються в українській мові або дієсловами інших лексико-семантичних полів, або іншими частинами мови (іменниками, прикметниками, прислівниками). Наприклад, статичні (гравітаційні) відчуття відбивають положення тіла у просторі (лежання, стояння, сидіння, рівновага, падання), тому описуються дієсловами руху (*надати*), дієсловами буття-існування в певних часі та просторі (*лежати, стояти, сидіти*) і т. ін., а також прислівниками: *вертикально, горизонтально, рівно, незручно, нерухомо* тощо. Життєдіяльність істот передбачає постійних рух. Безліч дій (біг, ходьба, одягання, професійна діяльність, фізичні вправи тощо) не можна виконати без допомоги моторики організму. Тому засобами вираження різноманітних кінестетичних відчуттів, які відбивають рухи та стани окремих частин тіла (рук, ніг, голови, тіла, язика, пальців тощо), є дієслова різних семантичних розрядів: руху, переміщення, впливу, діяльності (в тому числі й мовленнєвої) і т. ін.: *бігати, ходити, одягатися, нахилитися, крутити, згинати, обсмикувати, бубоніти, шепелявити, шепотіти* тощо. Кінестетичні відчуття, які дають знання про силу, швидкість, міру рухів, у мові характеризуються за допомогою прислівників (*швидко, повільно, чітко, рівномірно, сильно, скоординовано, незв'язно* тощо).

Отже, не всі відчуття, властиві живому організму, отримують окрему номінацію в мові, думається, у зв'язку з їхньою складною біологічною та психічною природою. Деякі відчуття не можуть виражатися як процесуальна ознака (активна або пасивна), тому не мають відповідних дієслів. Констатація цих мовних фактів не суперечить лакунарній теорії: відсутність спеціального знаку в природній мові для номінації того чи іншого поняття ще не означає відсутність останнього в концептуальній картині світу відчуттів носія тієї чи іншої мови.

Ядерна частина лексико-семантичного поля (ЛСГ дієслова зі значенням «відчуття загалом») доповнюється іншими групами, в яких конкретизуються різні відчуття (холоду, болю, свербіжжю тощо). У них загальне значення ускладнюється в міру того, як вони віддаляються від ядра. Ці групи є центрами різних семантичних полів: «біль» (*боліти, розболюватися, розхворюватися, рознедужуватися, скніти, скімліти*), «переохолодження організму» (*мерзнути, замерзнути, позамерзати, заохолодити, клякнути*), значення «втрачання чутливості на деякий час» (*терпнути, німіти, затерпати, затерпнути, замлівати, зомлівати*) тощо.

У силу закону асиметрії знаку та значення семантика відчуття може виражатися одиницями інших, суміжних полів, які знаходяться на периферії цього поля, що свідчить про тісний взаємозв'язок семантичних полів у лексичній системі мови.

Наприклад, дієслова зі значенням «готувати їжу, нагріваючи на вогні або на жару» (*пекти*), «дуже хвилювати, непокоїти, мучити» (*палити*), «часто й сильно бити, стукати чим-небудь» (*калатати*) в особливих контекстах, де реалізуються вторинні семантичні функції, набувають переносних значень відчуття: «викликати відчуття фізичного болю від дотику до вогню або до чого-небудь гарячого» (*вогонь немилосердно пік пучки*), «викликати відчуття жару, печії і т. ін.» (*спрага палила горло*), «дуже битися, пульсувати, стукати (про серце)» (*серце її неспокійно калатало*).

Визначення способу вербалізації об'єктивної та суб'єктивної реальності психічних констант відчуттів, установлення їхнього знакового характеру дозволяє не тільки схарактеризувати фрагмент лексико-семантичної системи національної мови (в нашому випадку – української), але й визначити особливості формування та розвитку національної мовної картини світу, яка є інтерпретацією людиною (народом) оточуючого світу, способом її (його) світовідчуття та світопізнання. Адже як підкреслюється в сучасній науковій літературі, «Мова – у жодному разі не просте дзеркало світу, а тому фіксує не тільки сприйняте, але й осмислене, усвідомлене, інтерпретоване людиною» [3, с. 83].

Проведений нами компонентний аналіз українських дієслівних лексем відчуття дозволив нам визначити структуру цього ЛСП, яку унаочнено на рис. 1.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, встановлення зв'язків між відчуттям як процесом чуттєвого пізнання, первинної форми орієнтування живого організму в навколишньому середовищі та семантичними значеннями лексем, які номінують різні види відчуттів, дозволило більш детально, науково обґрунтовано структурувати лексико-семантичне поле дієслів відчуття в українській мові та схарактеризувати його семантичні особливості.

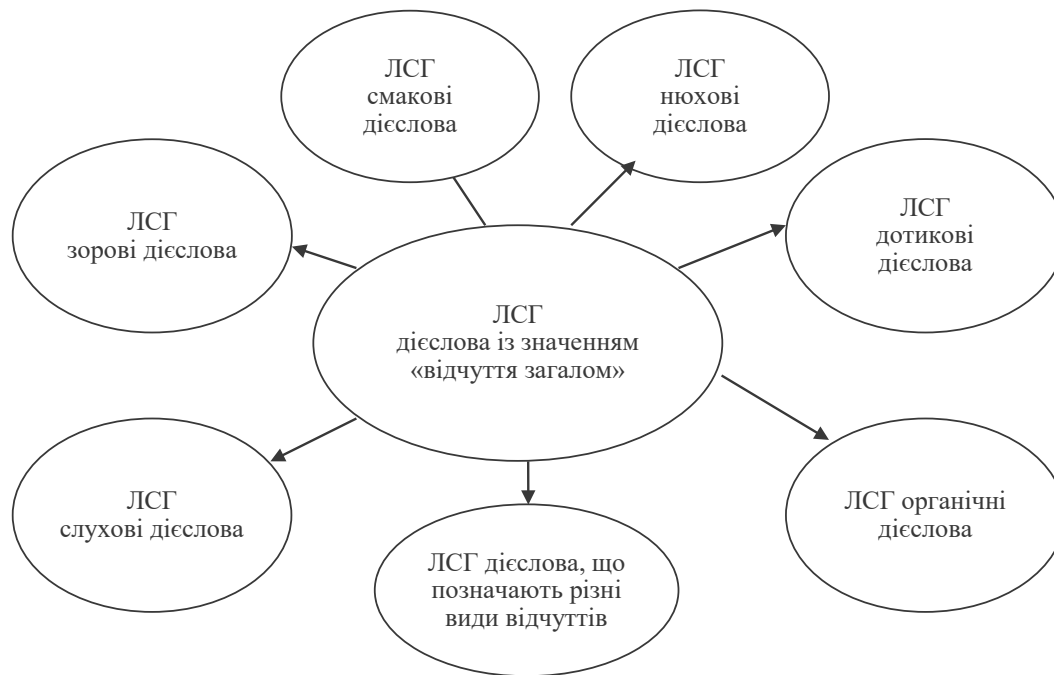

Рис. 1. Структура ЛСП дієслів відчуття в сучасній українській мові

Проведений аналіз засвідчив, що ЛСП дієслова відчуття в сучасній українській мові має ієрархічно організовану, розгалужену структуру.

Подальшої розробки потребує питання щодо функціонування ядерних дієслів аналізованого лексико-семантичного поля в прагматичному аспекті.

Література:

1. Васильев Л.М. Семантика русского глагола: учеб. пособие для слушателей фак. повышения квалификации. М.: Высш. школа, 1981. 184 с.
2. Дишлева С.М. Адвербіальна дистрибуція лексико-семантичних груп українських дієслів: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01; НПУ ім. М.П. Драгоманова. К., 2008. 18 с.
3. Кубрякова Е.С. и др. Краткий словарь когнитивных терминов; под общ. ред. Е.С. Кубряковой. М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. 245 с.
4. Ткаченко Ю.В. Дієслівна вербалізація градуальної семантики в сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01; НПУ ім. М.П. Драгоманова. К., 2016. 21 с.

Анотація

Н. ОСТРАТЮК. СЕМАНТИЧНІ ТА СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ ДІЄСЛІВ ВІДЧУТТЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті визначено та схарактеризовано семантичні та структурні особливості лексико-семантичного поля (ЛСП) дієслів відчуття в сучасній українській мові. Структурування даного ЛСП відбувалося за допомогою установлення зв'язків між відчуттям як процесом чуттєвого пізнання, первинної форми орієнтування живого організму в навколишньому середовищі та семантичними значеннями лексем, які номінують різні види відчуттів. Основна увага зосереджена на компонентному аналізі лексичних значень дієслівних лексем, що дозволило визначити інтегральні семи, за якими дієслова об'єднуються в ЛСП, та диференційні семи, за якими розрізняються дієслова, що описують прояви різних видів відчуттів.

Ключові слова: дієслова відчуття, лексико-семантичне поле, компонентний аналіз, інтегральні та диференційні семи.

Анотация

Н. ОСТРАТЮК. СЕМАНТИЧЕСКИЕ И СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ ГЛАГОЛОВ ОЩУЩЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье определены и охарактеризованы семантические и структурные особенности лексико-семантического поля глаголов ощущения в современном украинском языке. Структурирование данного ЛСП осуществлялось с помощью установления связей между ощущением как процессом чувственного познания, первичной формы

ориентирования живого организма в окружающей среде и семантическим значением лексем, номинирующих разные виды ощущений. Основное внимание уделено компонентному анализу глагольных лексем, что позволило определить интегральные семы, объединяющие глаголы в одно ЛСП, и дифференциальные семы, различающие глаголы, описывающие проявления разных видов ощущений.

Ключевые слова: глаголы ощущения, лексико-семантическое поле, компонентный анализ, интегральные и дифференциальные семы.

Summary

N. OSTRATIUK. SEMANTIC AND STRUCTURAL FEATURES OF THE LEXICO-SEMANTIC FIELD OF SENSE VERBS WITHIN MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

The article is devoted to the study of semantic and structural features of the lexico-semantic field of sense verbs within modern Ukrainian language.

General identifier of the lexico-semantic field – «senses are signals about the internal state of the organism» – has an analytical form of representation, a broader semantic meaning and consists of three semantic components:

1) dynamic procedural feature: «to perceive with the sensory organs», that defines a feeling as a process and delineates sense verbs from other parts of speech that present different kinds of sensations and are included within the semantic field of «sense» in the language;

2) feeling as a mental process, a signal about the internal state of the organism;

3) designations of feelings that are perceived and / or caused by sensory organs. These designations perform the function of classification, describing the features of senses historically formed within the human psyche.

According to the integral seme «to feel (description of the sensory perception of reality)», sense verbs together with the verbs of perception are a part of the semantic class of verbs of the mental state; according to the differential seme «physical sensation of a human being» sense verbs differ from the verbs of perception and form an independent lexico-semantic field, which has a hierarchical structure and consists of lexico-semantic groups of verbs that identify and describe certain feelings.

Within the lexico-semantic field of sense verbs two potential lexico-semantic groups remain blank. These have the meaning of «static senses» and «kinesthetic senses» and denote the senses of the muscles and tendons of the locomotory organs.

Therefore not all intrinsic senses of the living organism possess a separate nominations in the language which we think is due to their complex biological and mental nature.

Consequently the establishment of connections between the sensation as a process of sensory cognition, the primary way of orientation within the environment for the living organism and the semantic meanings of lexemes defining different types of sensations allowed for a more detailed, scientifically substantiated structuring of the lexico-semantic field of sense verbs in Ukrainian language and characterization of its semantic features.

The analysis carried out in the article showed that the lexico-semantic field of sense verb in the modern Ukrainian language has a hierarchically organized and branched structure.

Key words: verbal sensation, lexical-semantic field, component analysis, integral and differential semen.